

A társadalmi reprodukció megtörésének folyamata önéletrajzi narratívákban: Michelle Obama és Orsós Zsuzsanna

Bevezetés

Az alábbi gondolatmenet két sikeres nő: az amerikai Michelle Obama és a magyar Orsós Zsuzsanna életrajzi narratívájában elemzi a társadalmi reprodukció jelenségét. Az összehasonlítás Orsós történetének inspirációjára jött létre: ő a pécsi székhelyű Bogdán János Alapítvány elnöke, a Pécsi Tudományegyetem biológusa, egyetemi adjunktus, rákkutató, az ország első roma PhD-hallgató MTA ösztöndíjasa, roma aktivista. A Bogdán János Alapítvány célkitűzése a hátrányos helyzetű gyermekek oktatásának és motiváltságának fejlesztése, egészségnevelése. Az Alapítvány, honlapja tanúsága szerint, az egyéni egészséggel kapcsolatos szokások változásán keresztül a résztvevők társadalmi helyzetének változtatását igyekszik segíteni (<https://www.bogdanjanos.hu/>). A pécsi egészségnevelési projekttel kapcsolatban Orsós Zsuzsanna elnök gyakran szerepel a médiában és beszél saját életrajzi háttéréről, amely alapítványi munkáját is motiválja. Élettörténete sok hasonlóságot mutat Michelle Obama, a népszerű amerikai ex-First Lady széles körben ismert élettörténetével, amelyet *Így lettem* című, magyarul 2018-ban megjelent önéletrajzírásában olvashatunk. Annál is inkább, mert Obama munkáscsaládból induló története is számos jótékonyági és alapítványi keretben működő szociális indíttatású projektnek (egészséges étkezés, sport, iskoláztatás, reintegráció) háttérül szolgál; melyek közül a párhuzam kedvéért Obama egészségnevelési projektére fogok fókuszálni. Az életút hasonlóságain mellett az interjúk és az önéletrajz műfaja úgy válik összevethetővé, hogy Sidonie Smith és Julie Watson (2017) definíciója értelmében mindkettőt életírásnak tekintem.

A dolgozat azt a problémát járja körül, hogy Obama életrajzírásában és Orsós médianyilatkozataiban milyen önéletrajzi narratíva működik, és ez hogyan válik fontossá alapítványi egészségnevelési munkájuk szempontjából. Erre a kérdésre egyrészt adódhat az a meggyőzően egyszerű válasz, miszerint Obama és Orsós pozitív példát mutatnak fel olvasóik és hallgatóiságuk

számára, arcot adnak a kedvező változásnak. Az eddig elért egyéni felemelkedésük szavatolja azt, hogy az általuk indított egészségnevelési törekvések is helyesek és sikeresek lehetnek. A tanácsaik követésével, foglalkozásaikon való részvétellel nemcsak fizikai vagy iskolai jó eredmények érhetőek el, hanem a résztvevők hosszútávú egyéni sikerei és társadalmi felemelkedése is remélhető. A viszonylag nyilvánvaló 'egyéni példakép' megközelítés helyett a dolgozat a társadalmi újratermelődés szempontjából próbálja meg átgondolni az önéletrajzi elem és az egészségnevelés összefüggését.

A társadalmi újratermelődés fogalma Pierre Bourdieu (2002) és Louis Althusser (2014[1970]) megközelítésében azt jelenti, hogy egy adott társadalmi intézményrendszer elsődleges szerepe, hogy biztosítsa a társadalom összetételének újratermelődését, s ezzel együtt a politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális hatalom birtokosainak újratermelődését. A hatalom birtokosai természetesen nem érdekeltek abban, hogy hatalmukat megosszák a nekik alárendeltekkel. Tehát bármilyen társadalmi mobilitás ennek az újratermelődési alaphelyzetnek a felforgatása. Visszatérve a két kiválasztott női élettörténetben vázolt társadalmi felemelkedéshez: ezek a sikertörténetek tulajdonképpen a társadalmi újratermelődési folyamat megtörését szemléltetik. A nagy általános kérdés velük kapcsolatban az, hogy a társadalmilag alapvetően gátolt ám mégis létrejött felemelkedés mennyiben egyéni jellemzők és mennyiben társadalmi és kontextuális változók függvénye. Lehetséges-e, hogy nem binárisan kell ezt a viszony elképzelni, mert a társadalmi változók az egyéni adottságokkal összeadódva teszik lehetővé a társadalmi helyzetváltoztatást, kontextusonként is változó módon? Általában: elgondolható-e a társadalmi felemelkedés sikere egyéni sikerként, s ha igen, akkor az cáfolja-e a társadalmi újratermelődés elméletét; valamint, ha nem egyéni a siker, akkor milyen társadalmi tényezők összjátéka hozza létre a társadalmi újratermelődés megtörését.

A dolgozat Chantal Jaquet „osztály-köztiiek” fogalmának segítségével igyekszik értelmezni Obama és Orsós élettörténeteit és projektjeit. Chantal Jaquet *Osztály-köztiiek: A társadalmi rekonstrukció megtörésének folyamata* (2023 (2014)) című könyvében új filozófiai fogalmat alkot, az osztály-köztiiek fogalmát. Az osztály-köztiiek átmenetet képeznek két szociológiai értelemben vett osztály vagy csoport között, egyik csoportba sem egyértelműen besorolható személyek. Jaquet szerint az osztály-köztiiek megtörik a társadalmi újratermelődés szabályos folyamatát, de nem kérdőjelezzik meg a társadalmi újratermelődés jelenségét, hanem inkább megerősítik azt, mert megmutatják az átmenetben érintett csoportok identitásának határait. A társadalmi újratermelődés megtörésének folyamata az osztály-köztiiek életútjában mutatkozik meg, ugyanakkor nagyrészt nem személyes okokra vezethető

vissza. Jaquet az osztály-köztiek tapasztalatát interszekcionális megközelítésben (Crenshaw 1991, 1244), komplex politikai, gazdasági, társadalmi, családi és egyéni érdekek és célok hálózatában értelmezi, s főleg önéletrajzokban és auto-etnográfikában tanulmányozza.

A tanulmány Jaquet „osztály-köztiek” fogalmát használja fel Michelle Obama *Így lettem* című önéletrajzírásának és Orsós Zsuzsanna interjúkban megfogalmazott életrajzi narratívájának leírására és összevetésére. A dolgozat a rassz, az osztály, a nem, a család, és az iskolázottság szerepét elemzi az elbeszélte narratívákban. A két elbeszélő különböző kiindulási pozíciója, tapasztalatai és projektjei ellenére egy-egy társadalmi rekonstrukció-megtörés folyamatát mutatja be, a két elbeszélő osztály-közötti társadalmi helyzetéről és meghatározottságairól szólnak., Mindenekelőtt azt a kérdést teszem fel, hogy milyen pozitív szerepet kap az osztály-közötti lét Obama és Orsós egészségnevelési projektjeiben. A dolgozat hipotézise, hogy az „egészség” fogalma mindkét esetben jóval túlnyúlik az egészség passzív fizikai és mentális állapotként való elképzelésén. Az egészség és annak nevelése mindkét osztály-közötti elbeszélő számára aktív társadalmi öngondoskodást jelent, melynek lehetséges hosszabbtávú egyik eredménye a társadalmi újratermelődés megtörése vagy felforgatása a résztvevők számára.

Az osztály-köztiek fogalma

Chantal Jaquet a társadalmi mobilitás és újratermelődés szociológiai jelenségeit filozófusként az egyéni egzisztencia oldaláról igyekszik feltérképezni. Jaquet munkája Pierre Bourdieu szociológus és Louis Althusser filozófus társadalmi újratermelődéssel kapcsolatos épül. Bourdieu élethosszig kutatta a társadalmi újratermelődés jelenségét tudományos és kevésbé tudományos módon egyaránt. *A gyakorlati észjárás* című könyvében a társadalmi újratermelődést „a társadalmi tér és a társadalmi viszonyok struktúrájának” újratermeléseként definiálta (2002, 122). A *The Logic of Practice*-ben (1977) az internalizáció szerepét hangsúlyozza az egyéni viselkedés kialakításában, amely nem tudatos utánpótlás során vezet egy csoportra jellemző „habitus” elsajátításához. A habitus interiorizált cselekvési sémák ismétlése,¹ amely végeredményben az egyén társadalmi újratermelődését szolgálja (Bourdieu 1990, 53). Ám bizonyos egyének képesek egy felsőbb osztály habitusának elsajátítására, akik így nem reprodukálják szüleik habitusát és osztálypozícióját sem. Bourdieu-nek e probléma elemzéséhez nem kellene

¹ Az eredetiben a habitus definíciója: “a subjective but not individual system of internalised structures, schemes of perception, conception, and action common to all members of the same group or class” (Bourdieu 1990, 53 (1977, 96)).

messze mennie, hiszen *Egy önanalízis vázlatja (Sketch for a Self-Analysis)* című 2004-es posztumusz kiadott munkájában saját életútjának elemzése során kiviláglik, hogy Bourdieu élettörténete is a társadalmi újratermelődés működésének egy ellenpéldája (Jaquet 2023, 3). Jaquet könyve ezt az elméleti hiányt próbálja betölteni a társadalmi újratermelődési törésen átesett személyek, azaz az osztály-közöttiek létmódjának és jellemzőinek áttekintése segítségével.

Jaquet modellje Louis Althusser szubjektumfelfogását is integrálja, amikor Bourdieu társadalmi újratermelődés-elképzelésének kiegészítésén gondolkodik. Althusser *A kapitalista ideológia újratermelődése* (2014) című könyvében a társadalmi intézményrendszer és újratermelődés viszonyát elemzi. Althusser kérdése az, hogy ha az államgépezet szuperstruktúráját képező társadalmi intézményrendszer képes a gazdasági alapstruktúra befolyásolására, azaz a termelési viszonyok determináló hatásának ellensúlyozására, akkor miért domináns jelenség a társadalmi újratermelődés, miért nincs több társadalmi mozgás az osztályok között, hogyan jön létre a társadalmi újratermelődés az államgépezetben (140). Althusser szerint az államhatalom birtokosai a társadalmi intézményrendszer segítségével biztosítják a társadalmi újratermelődést, s egyrészt az államhatalom elnyomó apparátusának intézményein (rendőrség, börtönök, hadsereg, határőrség) keresztül, másrészt, és még erősebben, az ún. ideológiai államapparátus intézményeinek közreműködésével. Az ideológiai államapparátus intézményei a család, a vallás, az egészségügyi rendszer, a bíróságok, de legfőképpen az iskolák, az állami oktatási rendszer (142). Az egyén szerepe ebben a működésben nem értelmezhető. Althusser ezért bevezeti a „szubjektum” fogalmát annak a társadalmi pozíciónak a jelölésére, amelyet az egyes egyének a társadalmi struktúrában az adott rendszerben elképzelhető, értelmezhető s elfoglalható (ideológiai) pozíciók közül elfoglalnak (187). A társadalmi újratermelődés ebben az értelemben egy társadalmi szubjektum-pozíció újratermelődése, amelyet az államapparátus intézményei biztosítanak.

Jaquet a társadalmi újratermelődés Althusser-féle mechanisztikus poszt-marxista elképzelésébe integrálja Spinoza (2022 [1665]) sztoikus affektuselméletét. Nem vitatja azt az alapvetést, hogy az egyén egy bizonyos szubjektum-pozíciót foglal el a társadalomban, amely számos környezeti és társadalmi tényező relációjából áll elő, tehát relacionális. Ám Jaquet-t a társadalmi meghatározottságok működésében a kivételek dinamikája érdekli, ezért mint neves Spinoza-kutató, felveti az affektusok szerepét az újratermelődést átlépő kivételek létrejöttében. Jaquet Spinozára építő értelmezésében az affektusok nem pszichológiai determináltságok, hanem „fizikai és mentális modifikációk, amelyek hatással vannak az egyes személy vágyaira, miáltal növelik vagy csökkentik cselekvőképességét” (Jaquet 2023,

48). Az affektusok lehetnek pozitívak vagy negatívak, és lényegük, hogy működésüket nem az értelem irányítja, hanem az értelemhez képest külső okok. Ezért mondja Spinoza, hogy egy „affektust nem gátolhat és nem szüntethet meg más, mint egy ellentétes, a fékezendőnél erősebb affektus” (Spinoza 2022, 237).

Spinoza példáját követve Jaquet e tág értelemben vett affektusok nem racionális szerepére kíváncsi a társadalmi újratermelődés megtörésének folyamatában, végső soron az osztály-köztiiek élettörténeteiben. Forrásai szocio-önéletrajak és irodalmi fejlődésregények.² Az osztály-köztiiek jellemzője Jaquet szerint a lebegő identitás, azaz a stabil identitásélmény hiánya. Az állandó átmenetiség-élmény kiváló táptalaja az adaptációnak, ami a múlttól való megszabadulás igényével jár együtt. Ez folyamatos munkát jelent, mert egyrészt a múlt elfelejtése nem könnyű, másrészt az új kódok elsajátítása sem egyszerű, hisz a finom részletek nem feltétlen válnak világossá, megtanulhatóvá (Jaquet 2023, 97). Az osztály-köztiiek ezért gyakran rosszul olvassák új közegük kódjait, amiből csalódások sora következhet. Hasonlóképpen, az új közeg is gyakran félreolvassa az osztály-köztiiek magukkal hozott gesztusait, hanghordozását, reakcióit, az új közegben ezért gyakran erőszakosnak és modortalannak tartják őket. Az osztály-köztiiek tehát állandóan tanulni kényszerülnek az értelmükkel és testükkel is (102), felmérnek, tanulmányoznak, megjegyeznek. Eközben maszkot viselnek, s ezért hiteltelennek érzik magukat, a kisebbségi érzése meghatározó. Minden osztály-közti fél, hogy rajtakapják, ezért viselkedése lehet túlságosan önreklámozó, de visszafogottan öncenzurális is (104). Az osztály-közti mindig két pont között átmenetben (in-between) van, és soha nem éri el a másik pontot.

Fontos leszögezni, hogy Jaquet interszekcionális elemzése nem problematizálja a női nézőpont szerepét az osztály-köztiiek életírásaiban. A kétezres évek óta a szakirodalomban az önéletrajk kifejezés helyett az életírás (life writing) kifejezés került előtérbe, mint általános fogalom. Az új terminus az önéletrajzi ihletésű történetmondás és én-bemutató változatos műfajait, módjait, médiumait hivatott jelezni. Az önéletrajk kifejezés ezzel ellentétben a Nyugati modern „individuum” mester-narratíváját jelöli, amely csak egy műfaj az életírás tucatnyi formája közül (Smith és Watson 2017). Az életírás különféle műfajai az autoetnográfia és az autofikció különféle formái, ezen túl a „light writing” (cc. fényel/képpel/mozgással végzett életírás) változatai is

² Jaquet gondolatmentetében a következő irodalmi szövegek szerepelnek: Didier Eribon *Return to Reims*, Annie Ernaux három könyve: *A Man's Place*, *A Woman's Story*, *Shame*, Richard Hoggart, *Local habitation: A Life and Times 1918-1940*, valamint J. J. Rousseau *Vallomások*, Stendhal *Vörös és fekete*, Nella Larsen *Passing*, Richard Wright *Native Son*, James Baldwin *Notes of a Native Son*.

idetartoznak: fotómemoárok, önéletrajzi elemeket használó performanszok. A műfajok változatossága együtt jár a nézőpontok sokszínűségével, például a női nézőpont másságának vizsgálatával, ahol felvetődik a kérdés, hogy a női én-elbeszélő ritkán sikeres hős, az ő története belső és intim, sikere leginkább mások sikerein keresztül manifesztálódik (Stanton 1984, 11-12). Ha ez így van, akkor az osztály-köztiség tapasztalatát is máshogy kellene reprezentálniuk a női narrátorok életírásainak. Jelen dolgozatnak azonban nem célja Jaquet filozófiai modelljének kritikája, inkább a modell kiterjeszthetőségét vizsgálja női elbeszélők szövegein, különböző kontextusokban.

Jaquet az osztályközöttiek társadalmi pozícióváltásának affektív oldalát elemzi könyvében. Általánosításait folyamatosan ütközteti primér szövegeivel. Könyvét olvasmányossá teszik visszatérően felhozott autoetnografikus példái az 1970-es évek Franciaországból, melyek olvasóit arra ihletik, hogy az 1970-es 80-as évekből más helyszíneken is párhuzamos történeteket találjanak. Jelen esetben két női narrátor élettörténetének összehasonlítása következik az USA-ból és Magyarországról.

Michelle Obama: afroamerikai, osztály-közi nő, 1964

Michelle Obama 1964-ben Chicagóban született egy afroamerikai munkáscsalád második gyermekeként, s Chicago hírhedt déli negyedében, a South Side-on nőtt fel. Kísérleti középiskolába járt, ahonnan sikeresen felvételizett a Princeton Egyetemre BA képzésre, majd a Harvardon szerzett jogi diplomát. Jól fizető jogi pályáját cserélte fel közösség-szervező feladatokra, s végül az elnökefeleség munkakörére. Michelle Obama narratívája az *Így lettem* című önéletrajzírásában egy kötelező feladat briliáns megvalósítása. Az USA-ban minden ex-First Lady önéletrajzot ad ki, amely árnyalja az elnökség hivatalos történetét. Michelle Obama esetében ez a történet sajátosan afroamerikai önéletrajz, a társadalmi felemelkedés históriája, melynek fordulópontjai és legfontosabb állomásai Obama elnökhöz kötődnek. Ám a könyv ennél talán még fontosabb eleme az, ahogyan példát igyekszik felmutatni perifériára szorult létükkel elégedetlen női olvasóinak, különösen a hátrányos megkülönböztetést tapasztaló hozzá hasonló színesbőrű fiatal diáklányoknak. Obama könyve arra buzdítja fiatal és idősebb olvasóit, hogy ne viseljék el csendben a hátrányos megkülönböztetést, mint megváltoztathatatlan és adott társadalmi tényezőt. Arra kéri olvasóit, szembesüljenek saját meghatározottságaikkal, fogalmazzanak meg ezekkel kapcsolatos viszonyulásokat és stratégiákat, azaz gondolják el „saját történetüket,” hallassák saját hangjukat. Ez a saját történet a társadalmi megkülönböztetés elleni tudatos fellépés egyéni módjának története. Obama

önéletrajza jól olvasható Jaquet osztály-közötti fogalma mentén, ugyanakkor ki is egészíti Jaquet-t modelljét a nőiség szempontjával.

Obama önéletrajzírása tisztán elkülöníthető lépésekben mutatja be az utat, amelyen járva a narrátor, Michelle Obama, munkásosztálybeli kisebbségi kislányból előbb sikeres princetoni és harvardi diák, majd jól kereső ügyvéd, végül elnökfeleség lesz. A kronologikus rendben haladó életút elején a családi háttér szerepét hangsúlyozza, anyja fokozott figyelmét a kisiskolás időszakban. Ezt a közeget rengeteg fénykép is illusztrálja. Kiemeli az olvasás szerepét, saját olvasástanulását részletesen leírja. Bemutatja az alapvetést, mely szerint a tanulás és az iskolai jó előmenetel segít az egyéni fejlődésben, lehetőségeket teremt. Megállapít egy alapvető befektetés-haszon alapelvet: a befektetett munkából, ha nem is azonnal, de lesz eredmény. Ez a meggyőződés erős motivációt jelent számára. Ezt az eredményt először kézzelfogható, tárgyiasult jellegűnek képzelel el. Egy jó jegy, sikeres felvételi, magas fizetés és bizonyos “minőségi” fogyasztási szokások formájában értelmeződik a narrátor számára. Barack Obama feltűnésével változik az eredmény fogalma a Narrátor életében: az eredmény fogalma kitágul a “jót tenni” irányába, gyakorlati és közösségi jelleget kap: „Beletörődünk abba, hogy a világ márpedig ilyen, vagy azért munkálkodunk, hogy a világ olyan legyen, amilyennek lennie kellene?” (Obama 2018, 126-128). Ez mind az egyén mind a csoport irányában így van, tehát a jót tenni magammal és másokkal értelmében is jelentéssel bővül az eredmény fogalma. (Ezt a fogalmi átrendeződést másutt átalakulás-narratívának neveztem, ld. Kovács 2018.) Az élettörténetben innen datálhatóak a szociális irányultságú munkahelyek és projektek, amelyeknek a csúcspontja az Egyesült Államok elnöke felelőségének munkakörének kidolgozása. Michelle Obama mint elnökfeleség megírja saját munkaköri leírását: a protokolláris események mellé társadalmi változást célzó projekteket indít. Ebben szerepel gyerekek egészséges életre nevelését, egészséges étkeztetését vagy éppen sporttevékenységét, valamint kisebbségi lányok oktatásának segítségét célzó program.

Obama élettörténetének szakaszait fordulópontok köré rendezi. A kiemelt események a tanulással, az iskolaválasztással, munkahelyválasztásokkal, párválasztással kapcsolatosak. Ezekben a választási helyzetekben Obama mindig a változás-változtatás lehetőségét hangsúlyozza. Nagyon közhelyszerűen azt mondhatjuk, hisz az egyéni “sors” változtathatóságában. Az életútra vonatkoztatva a szöveg a változtathatóságot a befektetés-haszon gazdasági fogalompárjával ragadja meg és mutatja be. A könyvbéli történet a *haszon* fogalmának azonban etikai dimenziót ad, amikor a befektetés-haszon párban a haszon a társadalmi sablonkövetés megszakításaként, a kemény munka előbbre jutást hozó jutalmaként határozza meg az egyén életében. Az afro-amerikai kontextusban ez a domináns negatív

életút-mintától eltérő életpályát jelenti. Ennek variációja, amikor nem csak az egyéni változás, hanem a másik ember kirekesztések mentén meghatározott életútjának kibillentése is haszonként és jutalomként értelmeződik. A másik ember elsősorban a színesbőrű női hallgatóságot vagy olvasótábort jelöli, amikor Obama mint narrátor saját élettörténetét a rasszizmushoz kötődő női sztereotípiák tudatos megváltoztatásának igényével adja közre.

A társadalmi szerepváltás lehetőségében Obama egyes szám első személyű narrátora számára kulcsszerepet játszik a tanulás. Másik fontos tényezője a változásnak az pozitív élettörténet létrehozása, a narrativizáció: arról szól az élete, hogy újra tud írni rossz helyzeteket úgy, hogy azok jobbra forduljanak. Ha azt sugallják neki, viselkedjen úgy, ahogy elvárják tőle és ne jelentkezzen menő egyetemre, mert nem neki való (Obama 2018, 77), csak azért is jelentkezik és megtesz mindent azért, hogy a feladatot teljesíteni tudja. Ehhez járul a már említett etikai dimenzió, hogy az élettörténetet nem csak saját sorsa javítása érdekében hozza létre, hanem másoknak, elsősorban színesbőrű nőkért is: azzal, hogy elmondom az életutam megharcolt sikeres fordulatait, ők is erőt meríthetnek, okulhatnak belőle. Így lesz a narrátor élettörténete példaértékű önmaga és olvasói számára.

Michelle Obama egészségnevelési projektek egész sorát indította el, amelyek a 'haszon' közösségi fogalmának konkrét megvalósulásai. Életrajzában ezt a választást apja hosszan tartó kezeletlen betegségével magyarázza. Apja sclerosis multiplexben szenvedett, több évtizedes küzdelemben apránként veszítette el izmai fölött az uralmat, s a család végig segítette ebben a harcában. Egészségügyi ellátást nem kapott, végső kórházba kerülése után két héttel meghalt. A Chicagói Egyetem Orvosi Karának campusa határos volt Michelle Obamáék városnegyedével, de az egyetemi klinika semmilyen ellátást nem biztosított az ott lakó, biztosítással nem rendelkező emberek számára. Michelle Obama első egészségügyi jellegű projektje az volt, amikor az Orvosi Kar menedzsereként elérte, hogy a Kar szolgáltatásokat indítson az egészségügyi alapellátásból kiszorult szomszédság számára (Obama 2018, 196). Elnökfeleséggként is emiatt fordult érdeklődése az egészséges étkezés, gyermekétkeztetés, az iskolai sporttevékenységek, az egészséges életmód, a rokkantak rehabilitációjának támogatása felé.

Michelle Obama önéletrajza egy fordulópontokkal teli sikeres társadalmi felemelkedés története, melynek etikai elköteleződése a „jót tenni,” mindenekelőtt a személyes példa állításán keresztül. A sikerek mellett a kétely is gyakran szerepel az elbeszélésben. Az „Elég jó vagyok-e?” „Menni fog-e?” kérdések visszatérnek, emellett a megfigyelés, adaptáció folyamatának leírásai aprólékosan részletesek. Például amikor a Fehér Házbeli élet rendszerének kitalálásáról (a beköltözés rendjétől a rezsizámláig) a könyv harmadik részének elején. Ettől a kétkedő hangtól lesz nagyon érdekes is az olvasmány.

Érdekes, hogy a narrátor jól fejlett kisebbségi érzése a sikerek bemutatását nem gátolja, hanem inkább mintha hatékonyan hozzásegítené őt a sikerhez. A sok kérdés, miszerint „menni fog-e ez nekem?”, végül mindig pozitívan válaszolódik meg, ami új lendületet ad a további kezdeményezések befejezéséhez. Egy másik visszatérő probléma az afrikai-amerikai hovatarozás társadalmi megítélése. Az elnöki választási kampányt megelőző karaktergyilkos médiakommunikációk (268-9) kapcsán a Narrátor nagyon kritikus, s ezt a kritikai élt fordítja át az „Amikor ők övön alul ütnek, mi elegánsan felülemelkedünk ezen” (When they go low, we go high) attitűdbe, ami politikai szlogenné is vált. A könyv történetei nehéz emberi, családi, politikai helyzetek egész sorozatának feldolgozásáról szólnak, amelyekben a megoldáskereső hozzáállás és kommunikáció lesz rendre a megoldás kulcsa.

Michelle Obama fejlődéstörténete egy munkásosztálybeli lány útja az amerikai felső tízezer exkluzív körébe, amely megtöri a társadalmi újratermelődést. Az osztály-köztiek pozícióját Obama önéletrajzának számos helyzetében láttuk visszaköszönni. Először is, bár Obama általában nem bizonytalan, nem is visszafogott, de gyötrik kérdések saját képességeivel kapcsolatban. Másodszor, folyamatosan tanul, kérdez, alkalmazkodik, kísérletezik. Harmadszor, a rassz-identitással kapcsolatos előítéletek kezelésében negatív affektust (harag) fordít át pozitívba (remény). Negyedszer, bár a könyv egy siker története, az elbeszélőnek soha sincs teljes sikerélménye.

Végezetül egy példa erejéig nézzünk meg egy centrális szöveghelyet, ahol az osztály-köztie szereppel birkózás dominánsan jelen van. A 2007/8-as elnökválasztási kampányidőszak sztereotíp támadásairól így ír a szerző:

Alapvetően úgy éreztem, hogy nem győzhetek, nincs az a hit vagy kemény munka, amellyel felülkerekedhetek a becsmélőimen és a lejáratásomra tett igyekezetükön. Nő voltam, fekete és erős, ami bizonyos emberek számára, akik bizonyos hozzáállással szemlélik a dolgokat, ez egyet jelentett azzal, hogy „dühös”. Ez is egy kártékony klisé volt, amellyel már emberemlékezet óta söprik félre a kisebbségi nőket, afféle tudattalan jelzés, hogy nem kell odafigyelni arra, amit mondani akarunk. (Obama 2018, 273)

Obama itt önmagára reflektál, s a Jaquet elemzéséből ismerős affektusokat rekonstruál. Fél, hogy ellehetetlenítik, úgy érzi, nem tud mit tenni az ellehetetlenítés ellen. Szokásos eszközkészlete a munka és a hit most nem látszik hatásosnak, s bár tisztában van azzal a képpel, amelyet róla alkottak (dühös fekete nő), azt igazságtalannak gondolja. Majd általánosít, az igazságtalanságot a társadalmi szereppel kapcsolatos főszodorbéli fehér konzervatív férfi nézőpontú kliséként azonosítja. A verbális klisé viselkedésbeli gyakorlattal: tenniakarással párosul. A határozott színesbőrű

nőket mintegy tudattalanul, de konzekvensen kiszorítják a beszélgetésből, nem hallgatják meg. Ez ellen tenni kell: például beszélni és beállni a „szoba közepére” -- amit a nőknek kijelölt hely, a „szoba sarkába utaltság” van hivatva megidézni: „mindig *minden* szoba sarkába” (to the perimeter of *every* room), a többes szám első személyű alany implikálta csoporttudat védelmében. A jelenet az osztály-közi átmeneti lét alapszituációja, amelyben a negatív affektus, a félelem és a pozitív affektus, a tenniakarás együtt jelenik meg. Az egyént meghatározó társadalmi tényezők közül a rasszizmus, a nők leértékelése, és a politikában nekik elgondolt „segítő szerep” kerül előtérbe, amelyet cselekvően, új öndefinícióval kell ellensúlyozni.

Orsós Zsuzsanna: roma, osztály-közi nő, 1974

A továbbiakban kilenc interjú alapján vázolom Orsós Zsuzsanna önéletrajzi narratíváját és a narratíva összekapcsolódását Zsuzsanna alapítványi és népegészségügyi tevékenységével (Baranyi 2017; Északhírnök 2018; Légrádi 2021; Matalin 2023; Orsós 2018; Palotai 2021; Pécsi Stop 2021; Salánki 2021; Pécs TV 2021). Mivel az önéletrajz nem létezik még könyvként, hanem számos interjú formájában érhető el, az alábbi összefoglaló az interjúk kivonatolásának eredménye. Az egészségügyi felvilágosító munkát az osztály-közi lét fogalmának segítségével értelmezem, és összevetem Michelle Obama hasonló törekvéseivel.

Orsós Zsuzsanna teknővájó beás cigány családból származik, a Tolna megyei Németkéren nőtt fel szegénységben, írástudatlan segédmunkás szülők hetedik gyermekeként (Palotai 2021). A család helyzetét jellemzi, hogy Zsuzsa első gyermeki fényképe kisiskolás korában készült (Légrádi 2021), mesekönyve otthon nem volt, saját szobája sem, egyik nővérével aludt egy ágyban 14 éves koráig (Baranyi 2017). Az iskolában első osztály végén jutalomkönyvet kapott, ez a családban csodaszámba ment, s bár senki nem nógatta, később is jól tanult. 10 évesen édesanyját megtanította leírni a saját nevét, hogy az aláírhasson. Az iskolai sikerek ellenére hetedik osztályban az osztályfőnöke fodrásznak küldte volna (Matalin 2023), amit igazságtalannak érzett. Végül kémiantánára, Lamm Jánosné beavatkozásának köszönhetően vegyipari technikumba került Pécsre, kollégiumba, ahol egyedüli cigánylány volt 400 között, visszahúzódó és csendes (Baranyi 2017). A gimnázium és technikum elvégzése után a továbbtanulás lehetőségét elvetette, mert a szülei nem tudták támogatni, és laborasszisztens lett a PTE Orvosi Népegészségügyi Intézetben. Öt év múlva mégis jelentkezett biológia nappali szakra Szegedre, majd egy év után anyagi okok miatt visszakerült Pécsre, ahol a képzést munka mellett folytatta. A szak elvégzése után nem volt munkahely a Népegészségügyi Intézetben, ezért PhD hallgatónak felvételizett oda, emellé

MTA ösztöndíjat is kapott. Kutatása magyarországi romák daganatos megbetegedéseinek átlagosnál magasabb arányát vizsgálta, melynek eredménye szerint a háttérben főként életvezetési okok állnak (Orsós 2018, 798). PhD fokozatot szerzett, 2010-ben adjunktusnak nevezték ki a PTE Orvosi Népegészségügyi Intézetben. Munkája mellett a pécsi Gandhi Gimnáziumban az alapítóról elnevezett Bogdán János alapítvány elnöke lett, folyamatosan tart felvilágosító előadásokat roma gyerekeknek fogamzásgátlásról, addikcióról, egészséges életről és meséli el saját életét, melyben meghatározó segítő szerepe volt és van a tanulásnak, az újrakezdés vállalásának.

Orsós Zsuzsanna számos csomópontot emel ki saját élettörténetében. A legfontosabb ezek közül a gyerekkori iskolai siker és a tanulásból fakadóan megnyíló lehetőségek megtapasztalása. Kiemeli az olvasás világtágító szerepét az életében, amelyet az iskola adott neki (Pécsi Stop 2020). Családjá támogatta az iskoláztatását, ahogy ő is igyekezett iskolázni a családot. Mindegyik interjúban elmeséli azt, hogy tízéves korában az édesanyját megtanította aláírni a saját nevét, többször említi, hogy fiatal családtagjait is tanulni küldi. A középiskola elvégzése kapcsán azt emeli ki, hogy először ez biztosította számára az anyagi függetlenséget. Az első szegedi diákév kapcsán pedig azt, hogy az a szabadság élményével jutalmazta meg. Ehhez képest a munka melletti tanulás sokkal kevésbé volt örömteli az elbeszélő szerint. A PhD-ösztöndíj elnyerését is fordulópontnak látja a további szabadságfok felé. Kutatási témája tudományos nyelvet is adott számára ahhoz, hogy saját közösségének problémáiról beszéljen: a környezeti hatások domináns hatásáról az életminőségre.

Orsós interjúiból és publikációiból az alábbi tudományos érdeklődés rajzolódik ki. Tudományos kutatási területe a daganatok epidemiológiája és a kisebbségek egészségi állapota, a magyarországi roma kisebbség daganatos megbetegedéseivel egyetemista korában kezdett el foglalkozni, a PTE Népegészségtani Intézetének doktoranduszaként az észak-magyarországi roma populáció daganatos mintáit hasonlította össze az egész országból származó mintákkal. A kérdés az volt, vajon örökletes oka van-e annak, hogy a roma populáció körében közel kétszer gyakoribb a daganatos megbetegedés előfordulása az átlagosnál (vö. KSH 2022). Egészen pontosan génvariánsokat keresett, amelyek felelősek lehetnek ezért az adatért. A kutatás nem talált olyan génvariánsokat (polimorfizmusokat) a roma mintákban, amelyek szignifikánsan magasabb daganatos kockázatot jelentenének, mint az átlag mintáinak variánsai (Salánki 2021). Ehelyett a környezeti tényezők betegséget okozó szerepére irányult a figyelem: a nem megfelelő táplálkozás, a stresszkezelés (kirándulás, testmozgás) hiánya, a dohányzás, az alkoholfogyasztás, az olcsó drogok, a rossz lakókörülmények és higiénia

viszonyok (egészséges víz, fürdőszoba, csatorna, járda hiánya) egészségkárosító hatására (Matalin 2023 és Légrádi 2021). A kutatás szerint a környezeti tényezők tehetnek arról, hogy a roma népesség halálozási mutatói tíz-tizenkét évvel alacsonyabbak a magyar átlagnál (vö. Orsós 2013a, 2013b, 2013c, 2014 és Bálint 2022, 174).

A kutatás mellett tanít is, a pécsi orvoskaron fakultatív kurzus tart a romák kultúrájáról, egészségi állapotáról, kurrens problémáiról leendő orvosok, fogorvosok, gyógyszerészek számára, akiket arra buzdít, hogy ne általánosítsanak a romákkal kapcsolatban (Északhírnök 2018). A kutatás és tanítás mellett végzi alapítványi felvilágosító munkáját. A Bogdán János Alapítvány kuratóriumi elnökeként próbálja a környezeti tényezőkről tájékoztatni a fiatalokat. A pécsi Gandhi Gimnáziumban és a Miskolc közeli Ámbédkár iskolában foglalkozásokat tart tanulásban rejlő lehetőségről, rizikófaktorokról, fogamzásgátlásról. Beszélget, magyaráz, saját ironikus szóhasználatával: „térít” (Orsós 2018, 799).

Orsós alapítványi tevékenysége a betegítő környezeti hatások megismertetésére irányul. Szakterületéből fakadóan főként egészségneveléssel kapcsolatos felvilágosító foglalkozásokat tart. Ezek témái a stresszoldás, egészséges étkezés, testmozgás, a függőségek kialakulása és hatásai, a betegségmegelőzés, a fogamzásgátlás. Ezek konkrét tanácsok. De emellett a foglalkozások segítséget nyújtanak az egyéni változás megvalósításában is: konkrét információ túl példát mutatnak, tágabb látókört adnak, szemléletváltást igyekeznek kiváltani. A foglalkozások átfogóbb célja ez a szemléletváltás lenne a rövid távról a hosszabbra, a konkrét mindennapiról és anyagiról az elvontabb társadalmira. Például, hogy a roma fiatal tudjon arról, milyen károkat okoz a szervezetében a kábítószer vagy az alkohol vagy éppen az energiaital hosszabb távon. Legyen tisztában a fogamzásgátlás módjaival, legyen lehetősége azokat gyakorolni, tervezni. Hogy egy roma fiatal a “lehetőséget” ne a korai pénzkeresésben és iskolaelhagyásban lássa, hanem a tanulásban, melyet a későbbi érvényesülés reményében végez (Orsós 2018, 799, Pécs TV 2021). Lássa a siker különféle lehetséges megvalósulásait roma felnőttek élettörténeteinek keresztül, és vágyakozzék kilépni a mélyszegény közegből, egyáltalán, ismerjen meg a kilépési lehetőségeket (Orsós 2018, 799). Az egészségmegőrzést is a távlati társadalmi önmegvalósítási célok segítéseként lenne jó felfogniuk a fiataloknak.

Amikor Orsós alapítványi munkájáról szól az interjúban, alapértékeket is ismételten megfogalmaz igazságosságról, tanulásról, a kitartás szerepéről. Óriási társadalmi igazságtalanságnak látja az iskolai szegregációt, az egyenlőtlen körülményeket és követelményeket:

Ezek a gyerekek nem tehetnek arról, hogy ilyen körülmények között élnek. Ezek a gyerekek ugyanúgy potenciális orvosok vagy tanárok, mint mások,

csak ott a szegregátumban kevesebb lehetőségük van a fejlődésre. Ez igazságtalan. Biztos vagyok abban, hogy ha adottak lennének a körülmények, akkor százból hetven gyerek megállná a helyét. (Palotai 2021)

Ebben az elképzelésben a tanulás, mint a legnagyobb érték jelenik meg: “(a) megszerzett tudás azért különleges, mert onnantól fogva az az enyém, több vagyok általa, színesebb, sokoldalúbb, ráadásul többféle módon, többféle közegnek is továbbadhatom” (Légrádi 2021). A tanulás jelenti a jövőt, a lehetőséget (Orsós 2018, 798). Emellett alapelv az kitartás, újakezdés képessége: “Nem szabad hagyni, hogy eluralkodjon felettünk az érzés, hogy nem vagyunk képesek valamire. Ha a félelmeinket sikerül legyőznünk, akkor továbbléphetünk és fejlődhetünk” (Légrádi 2021). Orsós mindig megemlíti a támogató közeg szerepét a családban, a munkahelyen, az egyetemi és a PhD tanulmányok során is. Alapjelenség szerinte, hogy egy romának többször fel kell mutatnia adott teljesítményt ahhoz, hogy azt elfogadják, ezért az újakezdés, nekiveselkedés, kitartás és tervezés képessége alapszükséglet.

Orsós az interjúkban hitet tesz az egyéni változtatás lehetősége mellett is. Meggyőződése, hogy a cél érdekében befektetett energiák megtérülnek:

Nagy szabadságként élem meg, hogy felsőfokú végzettséggel rendelkezem. Ezt szeretném elmondani a gyerekeknek és a fiataloknak, hogy az oktatás meghatározó a saját életünk szempontjából, érdemes időt és energiát beletenni, mert meglesz érte a jutalom, lehet, hogy csak hosszú évek múlva, de meglesz. (Légrádi 2021)

A saját példa elmesélése eszköz a tájékoztató munkában, a máshogy gondolkodásból fakadó kitörési lehetőség valódiságát illusztrálja.

Talán ellentmondásnak tűnik, de jó adag kishitűség is található Orsós megnyilatkozásaiban. Magával kapcsolatban azt mondja, a kishitűséget nem lehet leküzdeni, s ennek eredete az óriási kulturális-szociális lemaradás, amelyet sosem lehet behozni (Orsós 2018, 800). Más szóval, ő mindig tudja, honnan jött (Baranyi 2017). A felvilágosító projektekkel kapcsolatban sincsenek illúziói, hisz tisztában van azzal, hogy a saját gyerekkora, a nyolcvanas évek óta a társadalmi környezet megváltozott, a romák számára kedvezőtlenebb lett. Ma van olyan, ahol senkinek sincs a családban munkája, a lakhatási körülmények is rosszabbak (Orsós 2018, 794), egyre mélyül a rasszizmus (Északhírnök 2018). Amit ő a nyolcvanas években a családja támogatásával megtehetett, már nem biztos, hogy bármelyik roma gyermek számára elérhető. Ennek ellenére tartja a felvilágosításokat a cigánygyerekeknek, akik a legkiszolgáltatottabbak a körülményeknek. A gyerekek oktatásának felkarolásával az Alapítvány tevékenysége „a roma

középosztály megteremtésére” irányul (Orsós 2018, 794), de ez a munka saját bevallása szerint egyre nehezebb.

Orsós Zsuzsa életútja kivételes elmozdulás roma munkáscsaládból a magyar főszodor értelmiségi létébe.³ Orsós történetében az osztály-köztiek átmeneti létmódjának nyomai még a rövid interjúkban is megtalálhatók. Az állandó aktív figyelem és alkalmazkodás, a kísérletezés képessége alapvető jellemzői, de ugyanakkor a kisebbségi érzés is kíséri. A romák negatív társadalmi megítélése, az oktatás egyenlőtlen feltételei miatti negatív affektus, a kisebbségi érzés ellentételezése az aktív prevenciós munkába vetett pozitív affektus, a tevékenység hasznosságába vetett bizalom, a gyerekek életlehetőségeinek megváltoztatására irányuló remény. Orsónál nem jelenik meg külön aspektusként a nőiség, és bár utal arra, hogy nincsenek illúziói, nem látjuk, miért nincsenek – kívülről nézve saját életútja pont a lehetőség meglétét tanúsítja.

Következtetések

Az eddigiekből már felsejlettek a hasonlóságok Michelle Obama könyvének önéletrajzi narratívája és az Orsós Zsuzsanna interjúiban kibomló, a társadalmi újratermelődés megtöréséről szóló narratívák között. A továbbiakban összefoglalom, milyen hasonló osztály-köztiekre jellemző vonások kötik össze őket, s ezek a vonások milyen különböző affektusok és meghatározó tényezők összjátékának az eredményei.

Az elemzés eredményeként megállapítható, hogy a hasonlóságok meghatározóak. Ilyen a szerény családi háttér, a család és az édesanya pozitív szerepe, valamint az iskola és a tanulás jelentősége. Obamánál az írás és olvasás megtanulása, Orsónál az anya írni tanítása tér vissza motívumként. Mindkettejüket eltanácsolnák volna továbbtanulási céljaiktól, de ellenálltak, s végül tanári segítséggel, kétségektől gyötörve, de nekiindultak az új közegnek és sikerrel jártak. A tanulásba, kitartásba vetett hit és annak praktikus oldala, a tervezés, tudatosság szerepe szintén közös a két narratívában. További jellemző, hogy jó és aktív viszonyt ápolnak az otthoniakkal.

Mindkét narrátor kíváncsi, teli van tudássonnyal. Mindkét történetben alapvető indíttatás az a saját élettapasztalat, hogy lehetséges az életmódváltás, a kilépés az eredeti közezből. Ugyanígy hasonló az igény ennek a meggyőződésnek az átadására: a szolidaritásra és a közösség segítésére is. Ezért mindketten szociális indíttatású civil tevékenységeket végeznek alapítványi formában. Fellépéseik is hasonlóak: előadások, sok képes interjú,

³ A roma nők problematikus kisebbségi helyzete ma Magyarországon számos kutatás, kerekasztal-beszélgetés tárgya (Roma nők 2024).

csoportos foglalkozások kisebbségi iskolában. Így az elbeszélő életének története példaértékűvé emelkedik: egyrészt megismételhető narratívát ad, melynek elmesélése részét képezi a kisebbségi léttapasztalat láthatóvá tételének. Másrészt indíttatást ad a tapasztalatok történetbe ágyazására, negatív tapasztalatok újraértelmezésére, hosszabb távú célok kitűzésére. Mindkét főszereplő arcát adja ehhez a társadalmi projekthez: saját egyéni sorsa publikus térben értelmeződik és illusztrálódik. A férj, mint biztos háttér és párhuzamos támogató jelenik meg.

A két önéletrajzi narratíva között kisebb, ám fontos különbségek ragadhatók meg. A család szegénységének mértéke eltérő. Orsós Zsuzsanna esetében a kiskori képek hiánya jelzi a szegény közeget, ahogy a saját ágy hiánya és a könyvek hiánya is. Michelle Obama kislánykoráról rengeteg képet látunk, négyévesen zongorázni tanult, már tudott olvasni mire elsőbe ment, mert otthon gondosan megtanították, tini korára saját szobája volt. Másodszor, Orsósnál az összehasonlításban hiányként jelentkezik az, hogy a nőiség problémája nincs kiemelve (csak egy videóban, ld. Pécs TV 2021). A saját hang és saját élettörténet fontossága és az édesanya pozitív jelenléte állandóan ismételt jegy, de ez Orsósnál sosem a női hangé, őt a 'cigánygyerekek' hiányzó lehetőségei, az ebből adódó későbbi gondolkodásbeli narratív mintázatok módosítása általában izgatja. Lányoknál és fiúknál egyaránt problémának látja a korai gyerekvállalást, iskolaelhagyást (Pécs TV 2021, 10').

Harmadszor, Obama tematizálja a társadalmi előítéleteket, míg Orsós ezt nem teszi. Obama tudatosan a színesbőrű nők pozitív társadalmi láthatóságának növelésén dolgozik, míg Orsós élettörténetében a pozitív események sora követi egymást, a jutalmaké, nem pedig az értük való küzdelemé. Obama jobb társadalmi pozícióból indult, elsőre felvették az USA egyik vezető egyetemére, személyes küzdelmeinek történetét a mesés végkifejlet ellenpontozza. Orsós sikertörténete nem terjed ki a küzdelmekre: talán egy részletesebb önéletrajz adhat majd lehetőséget erre is, hiszen a sikeres ellenpont már itt is megvalósult. Természetesen a projektek mértéke is más: a First Lady vagy az Obama Foundation projektjeinek finanszírozásával és tömegbázisával nem összemérhető Pécsen a Gandhi Gimnázium és közege.

Végezetül különbség az is, hogy míg a jelen lehetőségeivel kapcsolatban Obamára nagyon jellemző az optimizmus, Orsós a küzdelmek történetének kihagyása ellenére sem tesz úgy, mintha optimista lenne. Magyarországon Orsós szerint a 1980-as években több lehetőség volt a társadalmi mozgásra, ma egyre kevesebb. Neki mindkét szülője dolgozott, most van, hogy egy családban senki nem kap munkát, nem szegénységben, hanem mélyszegénységben élnek és társadalmilag leszakadóban vannak a gyerekek. A motivációs szint általában alacsony, ő ezt próbálja megemelni; de ugyanakkor látja, hogy ma a kiemelkedés nehezebb feladat, mint a nyolcvanas

évek végén volt, mert nagyobbak a szociális különbségek és kevésbé támogató az intézményrendszer (ld. Raffael 2020; Forray 2022, 54-56).

A hasonlóságok nem csupán az életrajz társadalmi újratermelődést megtörő állomásaira, hanem az állomásokat összeszervező tanulságokra is kiterjednek. A két eltérő társadalmi közegben élő nő életútját egyaránt az osztály-közti történeteként érthetjük meg. Narratíváik látletelek, amelyek az osztály-közti lét sikereiről és nehézségeiről szólnak. Mindkét beszámoló hangsúlyt helyez a negatív élmények tudatos újraírására, a kudarcok célorientált pozitív narratív keretbe helyezésére, átírására, ezáltal példát ad az osztály-közti alkalmazkodó, elemző szemléletmódjának cselekvő felhasználására.

Felhasznált irodalom

- Althusser, Louis. 2014 (1970). *On the Reproduction of Capitalism: Ideology and Ideological State Apparatuses*. Pref. Étienne Balibar. Intr. Jaques Bidet. Trans. G. M. Gosharian. London: Verso.
- Baranyi Marcsi. 2017. „[Tudom, Honnan jöttem: bemutatjuk dr. Orsós Zsuzsanna rákkutatót.](#)” *Nők Lapja Café* 2023. szeptember 15.
- Bálint Lajos. 2022. „Kísérlet a roma népesség várható élettartamának meghatározására.” *Demográfia* 65 (2–3): 173–209.
- [Bogdán János Alapítvány](#). 2024. március 24.
- Bottero, Wendy. 2005. *Stratification: Social division and inequality*. London: Routledge.
- Bourdieu, Pierre. 2002. *A gyakorlati észjárás: A társadalmi cselekvés elméletéről*. Ford. Berkovits Balázs. Budapest: Napvilág Kiadó.
- . 1990. *The Logic of Practice*. Trans. Richard Nice. London: Polity Press.
- Chantal, Jaquet. 2023 (2014). *Transclasses: A Theory of Social Non-reproduction*. Trans. Gregory Elliott. London and New York: Verso.
- Crenshaw, Kimberle. 1991. „Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color.” *Stanford Law Review* 43(6): 1241–1299.
- Északbírnők*. 2018. „Cigánysorból az adjunktusi székbe – dr. Orsós Zsuzsanna élettörténete.” 2023. szeptember 15.
- Forray R. Katalin. 2022. [Romológia](#). Budapest: Gondolat.
- „Várható élettartam.” 2022. *KSH*. 2023. szeptember 16.

- Kovács, Ágnes Zsófia. 2018. „[To Harness Discontent: Michelle Obama’s Becoming as African American Autobiography.](#)” *AMERICANA E-Journal of American Studies in Hungary* 14: 2.
- Légrádi, Júlia. 2021. „[Nem lehet lemondani az emberekről: Interjú dr. Orsós Zsuzsanna biológus-rákkutatóval.](#)” *Egy.hu* 2023. szeptember 17.
- Matalin, Dóra. 2023. „[Portré.](#)” *HVG*. 2023. május 23.
- Obama, Michelle. 2018. *Így lettem*. Budapest: HVG Könyvek.
- Orsós, Zsuzsanna. 2018. „Ki kell jönnünk a sárból: S. Koncz István beszélgetése.” *Jelenkor* 61(7–8): 794–800.
- . 2014. „Roma fiatalok egészségi állapotát befolyásoló tényezők és az egészségfejlesztés lehetőségei: nemzetközi kitekintés.” *Magyar Epidemiológia* 11: 31–38.
- . 2013a. „Daganatok epidemiológiája.” In Ember István, Kiss István, Cseh Károly (szerk.) *Népegészségügyi orvostan*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar, 170–191.
- . 2013b. In Ember István, Kiss István, Cseh Károly (szerk.) *Népegészségügyi orvostan*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar, „A külső okból bekövetkezett halálozások epidemiológiája.” Pécs: Pécsi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar, 214–217.
- Orsós, Zsuzsanna, Szanyi István, Csejtei András, Gerlinger Imre, Ember István, Kiss István. 2013c. „Association of pre-miR-146a rs2910164 polymorphism with the risk of head and neck cancer.” *Anticancer Research* 33 (1): 341–6.
- Palotai Tamás. 2021. „[Mélyszegénységből a diplomáig: Dr. Orsós Zsuzsanna példaértékű története.](#)” *Pécs Aktuál*. 2023. szeptember 14.
- „[Anyukám azt mondta, ha más életet akarok élni mint ők, a sulit komolyan kell venni.](#)” 2020. *Pécsi Stop*. 2023. szeptember 1.
- Raffael Mónika, szerk. 2020. *Roma nők egymás közt. Interjúkötet*. Budapest: L’Harmattan.
- Salánki Zsófia. 2021. „[Minden utcába kell egy példakép. Dr. Orsós Zsuzsanna rákkutató története.](#)” *Női Váltó*. 2023. szeptember 14.
- Smith, Sidonie and Julia Watson, eds. 2017. *Life Writing in the Long Run: A Smith & Watson Autobiography Studies Reader*. Ann Arbor: University of Minnesota Press.

Spinoza, Baruch. 2022 (1665). *Etika*. Ford. Boros Gábor. Budapest: L'Harmattan.

Stanton, Domna C. 1984. „Autogynography: Is the Subject Different?” In Domna C. Stanton (ed.) *The Female Autograph: Theory and Practice of Autobiography from the Tenth to the Twentieth Century*, 3–21. Chicago & London: Chicago University Press.

Videóinterjú

„[Életesély Tudástér](#).” 2021. *Pécs TV*. 32:50. 2023. szeptember 11.

„[Roma nők helyzete Magyarországon. Országos Szabó Ervin Könyvtár Ötpacsirta Szalon, kerekasztal-beszélgetés](#).” 2024. Boros Julianna, Neményi Mária, moderátor: Kende Ágnes. 2024. március 8.